

Agnieszka CZUBIK 

Uniwersytet Jagielloński

agnieszka.czubik@uj.edu.pl

TWAIL (*THIRD WORLD APPROACHES TO INTERNATIONAL LAW*) WOBEC „STANDARDU CYWILIZACJI” W PRAWIE MIĘDZYNARODOWYM PUBLICZNYM ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM PERSPEKTYWY AFRYKAŃSKIEJ

ABSTRACT

TWAIL (Third World Approaches to International Law) Towards the “Standard of Civilization” in Public International Law with Particular Reference to the African Perspective

The aim of the study is to analyze the position of representatives of the Third World Approaches to International Law (TWAIL) movement to the issue of the “standard of civilization” in public international law. This movement cannot be defined as homogeneous; its heterogeneous and multi-faceted structure reflects the origin of its representatives, who represent researchers expressing their position on public international law from the point of view of Latin America, Africa and Asia after World War II, but divided into historical stages significant for this movement. In this study, the debate within TWAIL was limited to the African perspective and was presented divided into the views of contributionists and critical theorists, which, in the author’s opinion, were considered representative of the examined issue. The study ends with a summary, which indicates demands for changes in the regulations of public international law in relation to the concept of “civilized nations”, which is now considered anachronistic, and which, present in the applicable norms, is still an expression of the undemocratic origins of this law, which has no place in today’s pluralistic world and cannot be understood or justified.

Key words: the concept of “civilized nations” in public international law, Eurocentrism, TWAIL (Third World Approaches to International Law), colonialism, neocolonialism

Słowa kluczowe: pojęcie narodów cywilizowanych w prawie międzynarodowym publicznym, europocentryzm, TWAIL (*Third World Approaches to International Law*), kolonializm, neokolonializm

ZAGADNIENIA WPROWADZAJĄCE

Normy prawa międzynarodowego publicznego przez długi czas w jego historycznym rozwoju były tworzone przez bardzo ograniczoną grupę państw, które przypisywały sobie wyższy cywilizacyjnie poziom rozwoju w porównaniu do innych uczestników stosunków międzynarodowych. Prawo międzynarodowe, zgodnie z tezami reprezentujących taką perspektywę XIX-wiecznych europejskich prawników, miało być *wytworem szczególnej cywilizacji współczesnej Europy*¹. Strukturom społecznym spoza kręgu europejskiego długo odmawiano mocy sprawczej w zakresie możliwości tworzenia prawa międzynarodowego publicznego, co było konsekwencją nieuznawania ich suwerenności i podmiotowości na arenie międzynarodowej. Wieloaspektowy rozwój tzw. zacofanej ludzkości (ang. *backward humanity*) był celem domniemanej „misji cywilizacyjnej”, którą przypisywały sobie mocarstwa kolonialne, budujące równocześnie swój wizerunek w oparciu o europejską zbiorową wyższość². Po zaakceptowaniu roli, jaką na arenie międzynarodowej odgrywają Stany Zjednoczone, i włączeniu ich do tzw. wspólnoty amerykańsko-europejskiej, a także po stopniowym dopuszczeniu do rozszerzającej się, ale nadal bardzo ograniczonej społeczności międzynarodowej takich państw, jak Turcja czy Japonia³, struktury społeczno-polityczne funkcjonujące na terytorium dzisiejszych państw Trzeciego Świata pozostawały poza jej ramami. Prawo międzynarodowe operowało jako regulator stosunków międzynarodowych tylko pomiędzy podmiotami należącymi do tak określonej społeczności międzynarodowej i tylko te podmioty miały prawo jego tworzenia. Samo pojęcie narodów cywilizowanych rozwija się w kierunku *idée fixe* XIX-wiecznego prawa międzynarodowego. Jest

¹ W.E. Hall, *International Law*, Oxford 1880, s. 35. Cytaty z publikacji obcojęzycznych podano w tłumaczeniu własnym autorki.

² A. Linklater, *The 'Standard of Civilization' in World Politics*, „Social Character, Historical Processes” 2016, vol. 5, nr 2, July, [online] <https://quod.lib.umich.edu/h/humfig/11217607.0005.205/--standard-of-civilisation-in-world-politics?rgn=main;view=fulltext>, 9 XI 2024. Jak wskazuje Kwame Nkrumah, misja cywilizacyjna z pobudek altruistycznych realizowana była może przez pewne jednostki, jednak rzeczywiste powody, dla których narody europejskie przybyły do Afryki, miały charakter ekonomiczny, polityczny i militarny. Zob. K. Nkrumah, *Africa Must Unite*, New York, NY 1963, s. 8.

³ Zob. A. Wasilkowski, *Pojęcie „narodów cywilizowanych” w doktrynie prawnej*, „Studia Prawnicze” 1968, nr 20, s. 140 i nast.

ono obecne w analizach poszczególnych badaczy zajmujących się prawem międzynarodowym, a także w opracowaniach zbiorowych prawniczych stowarzyszeń naukowych, które nawet – jak Instytut Prawa Międzynarodowego Publicznego – określają się *sumieniem prawnym cywilizowanego świata*⁴. Termin „narody cywilizowane”, wyrażający przynależny tym narodom „standard cywilizacji”, zaczyna się pojawiać także w regulacjach prawa międzynarodowego publicznego. Pierwsze tego typu odwołanie do niemal wówczas synonimicznego sformułowania „krajów cywilizowanych” znajduje się w *Deklaracji mocarstw w sprawie zniesienia handlu Murzynami podpisanej w Wiedniu 8 lutego 1815 roku*⁵. Pojęcie narodów cywilizowanych stosowane jest także w aktach prawnych XIX-wiecznych, pojawia się ponadto w pierwszej połowie XX w., a nawet, mimo wprowadzenia zasady suwerennej równości państw w *Karcie Narodów Zjednoczonych*⁶, także po II wojnie światowej. Za przykład służyć może tutaj odwołanie do pojęcia narodów cywilizowanych w tak istotnym dokumencie, jak *Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości*, który w art. 38 ust. 1 lit. c jako źródło prawa stosowane przez Trybunał przy orzekaniu wskazuje *zasady ogólne prawa, uznane przez narody cywilizowane*⁷.

Po II wojnie światowej na arenie międzynarodowej w wyniku procesu dekolonizacji pojawiają się państwa Trzeciego Świata, stanowiąc polityczną strukturę społeczności, którym wcześniej odmawiano suwerenności. Pośród przedstawicieli nauki zajmujących się prawem międzynarodowym publicznym w tych państwach jako problem badawczy pojawia się niezwykle istotna kwestia, a mianowicie pytanie o udział społeczności reprezentowanych dziś przez państwa Trzeciego Świata w budowaniu zasad tego prawa (w tym opracowaniu przeanalizowana zostanie perspektywa afrykańska). Przy założeniu, że udział ten był niewielki w związku z faktem, iż odmawiano tym społeczeństwom suwerenności, a co za tym idzie – sprawczości w zakresie budowania prawa międzynarodowego, pojawia się także pytanie o zakres obowiązywania tego prawa w państwach Trzeciego Świata. Badacze zajmujący się relacją państw Trzeciego Świata w odniesieniu do prawa międzynarodowego ogniskują swoje badania wokół roli, jaką pełni ono obecnie, a mianowicie próbują odpowiedzieć na pytanie, czy rzeczywiście stanowi ono dziś zespół norm regulujących, na zasadzie sprawiedliwości, stosunki międzynarodowe, czy może, np. w odniesieniu do państw afrykańskich, jest to instrument neokolonializmu.

W poniższym artykule omówione zostanie podejście przedstawicieli ruchu *Third World Approaches to International Law* (TWAIL) do kwestii „standardu cywilizacji”

⁴ J. Emsteva, *Unveiling the “Legal Conscience of the Civilized World”: A Critical Look at the Institut de Droit International*, 150 Years of the Institut de Droit International and the International Law Association, „American Journal of International Law Unbound” 2023, vol. 117, s. 222.

⁵ W tym akcie prawnym odwołano się do głosu opinii publicznej potępiającej handel niewolnikami w „krajach cywilizowanych”. Zob. tłumaczenie tekstu *Deklaracji mocarstw w sprawie zniesienia handlu Murzynami podpisanej w Wiedniu 8 lutego 1815 roku*, [w:] *Historia stosunków międzynarodowych. Wybór dokumentów. Materiały pomocnicze dla studentów stosunków międzynarodowych, prawa, historii, dziennikarstwa i nauk politycznych*, t. 1: 1780-1939, Warszawa 1999, s. 21.

⁶ Zob. art. 2, ust. 1 *Karty Narodów Zjednoczonych*, [w:] *Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych*, Dz.U. 1947, nr 23, poz. 90.

⁷ *Tamże*.

w prawie międzynarodowym publicznym ze szczególnym uwzględnieniem perspektywy afrykańskiej. Debata w ramach TWAIL zaprezentowana zostanie z podziałem na poglądy kotrybucjonistów i zwolenników teorii krytycznych. W opracowaniu tym, ze względu na jego rozmiary, omówiono jedynie dorobek TWAIL, który według autorów ma charakter reprezentatywny, niemniej stanowić może przyczynek do dalszych badań, które w polskiej doktrynie prowadzone były w bardzo ograniczonym zakresie.

HETEROGENICZNA I WIELOPŁASZCZYZNOWA STRUKTURA RUCHU TWAIL

Jak sama nazwa TWAIL wskazuje, mowa w niej bowiem o „podejściach” (ang. *approaches*), a nie „podejściu” (ang. *approach*) do prawa międzynarodowego publicznego, ruch ten nie jest jednorodny i *zawsze wspierał i zachęcał do różnorodności*⁸. Powstanie TWAIL było zainspirowane ruchami dekolonizacyjnymi w Ameryce Łacińskiej, Afryce i Azji. Za symboliczną datę ukonstytuowania TWAIL wskazuje się 1955 r. – datę konferencji, która odbyła się w Bandungu, w Indonezji⁹. Była to pierwsza próba utworzenia koalicji przez państwa Afryki i Azji, która miała się zająć problemami Trzeciego Świata, i – co symptomatyczne – spotkanie to odbyło się bez udziału państw byłych kolonizatorów – w sensie politycznym był to manifest niepodległości¹⁰.

Znaczącym momentem w historii tego ruchu był rok 1995 r., kiedy na Uniwersytecie Harvarda, w Harvardzkiej Szkole Prawa odbyła się konferencja, dotycząca postkolonializmu i krytycznej teorii rasy¹¹. Po tej konferencji, w 1996 r., rozpoczęto badania nad *Third World Approaches to International Law*. W sensie formalnym ruch rozwijał się – i rozwija nadal – poprzez spotkania konferencyjne, które odbywały się na uniwersytetach w różnych częściach świata, oraz poprzez wymianę poglądów naukowych w coraz liczniej publikowanych na ten temat artykułach naukowych¹².

W literaturze, podczas podejmowania prób usystematyzowania poglądów członków ruchu TWAIL, wyróżniono TWAIL I – do tej generacji badaczy należeli prawnicy międzynarodowi podejmujący w latach 60. i 70. XX w. kampanię na rzecz dalszej dekolonizacji, konsolidacji suwerenności Trzeciego Świata, a także ustanowienia Nowego Międzynarodowego Porządku Gospodarczego (ang. *New International Economic Order* – NIEO), który w efekcie miał doprowadzić do bardziej sprawiedliwego systemu

⁸ A. Anghie, *Rethinking International Law: A TWAIL Retrospective*, „European Journal of International Law” 2023, vol. 34, nr 1, February, s. 9; K. Mickelson, *Taking Stock of TWAIL Histories*, „International Community Law Review” 2008, vol. 10, nr 4, s. 355 i nast.

⁹ Na temat historii kształtowania się ruchu TWAIL zob. J.T. Gathii, *TWAIL: A Brief History of Its Origins, Its Decentralized Network, and a Tentative Bibliography*, „Trade Law and Development” 2011, vol. 3, nr 1, s. 26-64, [online] <https://ssrn.com/abstract=1933766>, 26 II 2024.

¹⁰ P. Willets, *The Non-Aligned Movement: Origins of a Third World Alliance*, Bombay 1978, s. 3.

¹¹ *Tamże*, s. 28.

¹² Zob. J.T. Gathii, *The Agenda of Third World Approaches to International Law (TWAIL)*, 20 XII 2018, [online] <https://ssrn.com/abstract=3304767>, 9 XI 2024.

globalnego¹³. Ten ostatni postulat postrzegany jest jako najważniejszy element wspólnych wysiłków państw Trzeciego Świata w latach 60. i 70. XX w. w związku z faktem, iż dotychczasowy porządek międzynarodowy nie uwzględniał trudnej sytuacji ogromnej większości światowej populacji reprezentowanej przez te państwa. Ich celem było przyspieszenie procesu dekolonizacji, utrwalenie suwerenności, dalszy rozwój gospodarczy, uzyskanie równego statusu pośród wspólnoty narodów (ang. *community of nations*) poprzez wpływ na kształt zasad systemu międzynarodowego¹⁴. Zreformowane prawo międzynarodowe miało zapewnić bardziej sprawiedliwy system globalny w postimperialnym świecie¹⁵. Projekty ustanowienia Nowego Międzynarodowego Porządku Gospodarczego nie zakończyły się powodzeniem, co m.in. było przyczyną pewnego rozczarowania badaczy TWAIL samym prawem międzynarodowym publicznym¹⁶.

Badacze zgrupowani w ruchu TWAIL II podjęli działania w latach 90. XX w., badając aktualność kwestii poruszanych przez TWAIL I w kontekście prawdopodobnej potrzeby ich przeformułowania¹⁷. Ponadto poglądy badaczy należących do kolejnej generacji ruchu były bardzo zdecydowane w kontekście konieczności reformy prawa międzynarodowego i poprzedzone krytyką klasycznych teorii, na których dorobku ta dziedzina się opierała. Zarzut, iż krytyczne podejście państw Trzeciego Świata do prawa międzynarodowego stanowiło jedynie wyraz retoryki, został odrzucony z argumentacją, iż miał on na celu jedynie złagodzenie zagrożenia, jakie TWAIL stanowił dla zachodniej hegemonii prawa międzynarodowego¹⁸. W debatach tych często odnoszono

¹³ A. Anghie, *Rethinking International Law...*, s. 8.

¹⁴ Tamże, s. 18. Postulaty przedstawicieli ruchu TWAIL I zostały odzwierciedlone w *Karcie gospodarczych uprawnień i obowiązków państw*. Zob. *Charter of Economic Rights and Duties of States*, A/RES/3281(XXIX); w polskiej literaturze: K. Skubiszewski, *Karta Gospodarczych Uprawnień i Obowiązków Państw*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1981, t. 43, z. 2, s. 85-99. Dokument ten miał zmienić relacje państw Południa i Północy, które przez państwa Południa oceniane były jako niesatysfakcjonujące. Karta przysznawać miała lepszą ochronę państwom rozwijającym się, proklamując prawa, przywileje i preferencje na ich rzecz. Kolejnym dokumentem ważnym dla państw Trzeciego Świata była *Deklaracja Nowego Międzynarodowego Porządku Gospodarczego* (zob. *Declaration on the Establishment of a New International Economic Order*, A/RES/3201(S-VI)) oraz *Deklaracja zasad prawa międzynarodowego dotyczących przyjaznych stosunków i współdziałania państw zgodnie z Kartą Narodów Zjednoczonych* (zob. *Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the Charter of the United Nations*, A/RES/2625(XXV)).

¹⁵ Pośród badaczy formułujących wskazane postulaty należy wskazać: Taslima O. Eliasa i jego dzieło *Africa and Development of International Law* (Dordrecht–Boston–London 1988) oraz m. in. takich autorów, jak Mohammed Bedjaoui (*Towards a New International Economic Order*, New York, NY 1979) czy Georges Abi-Saab (*The Third World and the Future of the International Legal Order*, „Revue égyptienne de droit international” 1973, vol. 29, s. 27-66).

¹⁶ A. Anghie, *Rethinking International Law...*, s. 19.

¹⁷ Tamże. Zob. także G.R.B. Galindo, *Splitting TWAIL?*, „The Windsor Yearbook of Access to Justice” 2016, vol. 33, nr 3, s. 37-56.

¹⁸ Anthony Anghie wymienia w tym kontekście m.in.: B.S. Chimni, *International Law and World Order. A Critique of Contemporary Approaches*, New Delhi–Newbury Park–London 1993; oraz K. Mickelson, *Rhetoric and Rage: Third World Voices in International Legal Discourse*, „Wisconsin International Law Journal” 1998, vol. 16, nr 2. Zob. A. Anghie w: *Rethinking International Law...*, s. 19.

się do „standardu cywilizacji” w prawie międzynarodowym publicznym, wskazując na dezaktualizację idei „misji cywilizacyjnej”, którą miało realizować XIX-wieczne prawo międzynarodowe publiczne¹⁹. Podkreślano także „międzycywilizacyjny” charakter prawa międzynarodowego, wskazując i badając wkład społeczności obecnego Trzeciego Świata w jego rozwój²⁰.

Niemniej mimo wyróżnienia generacji TWAIL I i TWAIL II, które stanowi pewną próbę systematyzacji prowadzonych w ramach ruchu badań, biorąc pod uwagę kryterium okresu historycznego, należy wskazać, iż obecnie nadal pozostaje on zróżnicowany wewnętrznie. Dzieje się tak nie tylko w związku z problemami, których doświadczają poszczególne państwa czy obszary Trzeciego Świata, ale także dlatego, że pośród jego przedstawicieli można wyróżnić afirmatywnych rekonstrukcjonistów (ang. *affirmative reconstructionist*), którzy walczą o zmianę statusu podporządkowania Trzeciego Świata Zachodowi, radykałów dążących do totalnej transformacji prawa międzynarodowego publicznego, umiarkowanych reformatorów, którym brakuje wizji czy woli, aby zadać radykalnych zmian, oraz minimalistycznych asymilatorów, którzy należą do grupy *kolaborujących intelektualistów czy politycznych przywódców*, a przez Makau Mutua są uważani za *członków klasy zdrajców*²¹.

W celu usystematyzowania dokonań naukowych członków ruchu TWAIL używa się także mniej skomplikowanego podziału dychotomicznego, a mianowicie wyróżnia się kontrybucjonistów oraz zwolenników teorii krytycznych²². Ze względu na reprezentatywność tego podziału oraz rozmiary poniższego opracowania przedstawione zostaną poniżej poglądy kontrybucjonistów i zwolenników teorii krytycznych w odniesieniu do „standardu cywilizacji” obecnego w prawie międzynarodowym publicznym. Należy podkreślić, iż przedstawiciele obydwu nurtów kwestionują europocentryczność prawa międzynarodowego publicznego i jego etymologię, w kontekście źródła pochodzenia upatrywanego w „doskonałości cywilizacyjnej” państw europejskich.

KONTRYBUCJONIŚCI

Kontrybucjoniści²³ podkreślają wkład Afryki w rozwój prawa międzynarodowego publicznego. Jeden z głównych przedstawicieli tego nurtu, Taslim Olawale Elias,

¹⁹ Zob. R. Falk, *Explorations at the Edge of Time: The Prospects for World Order*, Philadelphia, PA 1992.

²⁰ Zob. Y. Onuma, *A Transcivilizational Perspective on International Law*, Leiden–Boston 2010.

²¹ M. Mutua, *What Is TWAIL?*, „Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)” 2000, vol. 94, s. 32.

²² Podział dychotomiczny na kontrybucjonistów i zwolenników teorii krytycznych jest obecny np. w pracy: J.T. Gathii, *Africa and the History of International Law*, „Albany Law School Research Paper” 2011/2012, nr 48, [online] <https://ssrn.com/abstract=2029019>, 9 XI 2024.

²³ Anglojęzyczny termin *contributionists* został przetłumaczony w niniejszym opracowaniu jako „kontrybucjoniści”, czyli członkowie należący do tej części ruchu TWAIL, który w anglojęzycznej literaturze nazywany jest *contributionism*; jako jego polski odpowiednik proponuję „kontrybucjonizm”. Kontrybucjoniści opierają swoją argumentację na założeniu, które jest dla nich zasadnicze, a mianowicie, iż

wskazywał, iż uniwersalne normy tworzone były w procesie „międzycywilizacyjnym” (ang. *inter-civilizational*), a Afryka brała udział w tym procesie jako „główny gracz” (ang. *central player*)²⁴. Jednym z kluczowych celów realizowanych przez wspomnianego wyżej autora było odrzucenie takich cech przypisywanym społecznościom afrykańskim, jak „niecywilizowane” czy „barbarzyńskie”, i obalenie mitu o ich „niższości” i „zacofaniu”, ugruntowanego w XIX-wiecznej doktrynie prawa międzynarodowego, co – jak wskazano wyżej – przełożyło się na obecność odwołań do koncepcji „narodów cywilizowanych” czy „standardu cywilizacji” w normach prawnomiędzynarodowych. Redefinicja roli Afryki w procesie tworzenia prawa międzynarodowego publicznego służyć miała temu celowi. Jak pisze James T. Gathii, *oznaczało to wybawienie Afrykanina z przydzielonego mu miejsca w historii, poprzez gloryfikację minionej przeszłości, w której Afrykanin podobnie jak Europejczyk był członkiem starożytnych królestw lub jednostek politycznych równoważnych „nowoczesnym” i „cywilizowanym” państwom zachodnim*²⁵. Jednocześnie jednak Elias, próbując obalić mit „zacofanej” Afryki, odwoływał się do kategorii kolonialnych, wchodząc tym samym w dyskurs oparty na z gruntu błędnych założeniach²⁶. W związku z faktem, iż ludom „dzikim” czy „barbarzyńskim” odmawiano miejsca w społeczności międzynarodowej, kontrybucyjności skupili się na wskazaniu argumentów, zgodnie z którymi Afryka od zawsze była członkiem tejże społeczności. Imperia tam funkcjonujące (np. imperium Kartaginy) wchodziły w stosunki traktatowe z Europą; a zdolność traktowa jest przecież jednym z atrybutów podmiotowości międzynarodowej. Argumentem za istnieniem zdolności traktowej społeczności afrykańskiej w czasach kolonialnych miała być także swoboda wodzów afrykańskich w nawiązywaniu stosunków z krajami europejskimi, niemniej traktaty te miały charakter nierównoprawny, a na mocy ich postanowień wódz tracił domniemaną suwerenność w chwili zawarcia traktatu, stając się poddanym. W związku z przeważającym w XIX-wiecznym prawie międzynarodowym poglądem, iż społeczności afrykańskie nie posiadały suwerenności, przyznanie jej wodzowi na czas podpisania traktatu było jedynie fikcją prawną, a w konsekwencji oczywista jest konstatacja, iż traktaty te miały służyć wyłącznie legalizacji aneksji terytorium. Elias zauważa ten problem, niemniej w dalszym fragmencie swojego opracowania dowodzi, iż zwyczajowe prawo międzynarodowe uznawało ważność takich nierównoprawnych traktatów²⁷.

Kolejnym argumentem wysuwany przez kontrybucjonistów, o zasadniczym znaczeniu dla członkostwa w społeczności międzynarodowej, jest odwołanie do relacji dyplomatycznych, istniejących pomiędzy Afryką a Europą. *Ius legationis*, zgodnie

Afryka wniosła wkład w rozwój prawa międzynarodowego publicznego. Terminy te w anglojęzycznej literaturze używane są np. w: J.T. Gathii, *Africa and the History...*; oraz K. Appiagyei-Atua, *Ethical Dimensions of Third-World Approaches to International Law (TWAIL): A Critical Review*, „African Journal of Legal Studies” 2015, vol. 8, nr 3-4.

²⁴ Zob. opiniotwórcze i szeroko komentowane dzieło tego autora: *Africa and Development...*, s. 297. Zob. także analiza głównych założeń zawartych w tej książce w: J. T. Gathii, *Africa and the History...*

²⁵ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 4.

²⁶ *Tamże*.

²⁷ T.O. Elias, *Africa and Development...*, s. 19.

z założeniami prawa międzynarodowego publicznego, realizuje się pomiędzy uznanymi partnerami na arenie międzynarodowej. Jednak jak wskazują krytycy takiego podejścia, należałoby skupić się nie tylko na interakcjach pomiędzy afrykańskimi królestwami a europejskimi i azjatyckimi państwami w czasach średniowiecznych. Konieczne jest także, aby odnieść się do procederu, który z zasadą wzajemnego szacunku na arenie międzynarodowej miał niewiele wspólnego, a mianowicie do handlu niewolnikami. Przedstawiciele teorii krytycznych wielokrotnie zarzucali podejściu zaprezentowanemu przez Eliasa, iż pomija on analizę tak ważnego zagadnienia; i w konsekwencji nie zauważa roli „barbarzyńskiego” prawa międzynarodowego, które legalizowało niewolnictwo²⁸. Wydaje się, iż główne zarzuty wobec kontrybucjonistów formułowane są właśnie w oparciu o brak zdecydowanego sprzeciwu wobec „niesprawiedliwości” i „opresyjności”, które cechowały prawa międzynarodowe, formułowane przez „narody cywilizowane” w XIX w., i wobec zbyt łatwej transformacji w kierunku wsparcia dzisiejszej międzynarodowej społeczności w jego rozwoju. Przykładem takiego podejścia mogą być twierdzenia Felixa Ch. Okoye, zawarte w książce pt. *International Law and the New African States (Prawo międzynarodowe i nowe afrykańskie państwa)*. Jak podkreśla ów autor, we wskazanym opracowaniu chce dowieść, że zarzut wobec państw bloku afro-azjatyckiego, iż przyjmują one rewolucyjną postawę, osłabiającą zaufanie do międzynarodowego porządku prawnego, jest nieuzasadniony, ponieważ ich postawa ma zasadniczo reformatorski charakter i jest wystarczająco uzasadniona w kontekście oceny wsparcia, jakie państwa te oferują światowej społeczności²⁹. W konsekwencji uczeni popierający kontrybucjonizm nie odrzucili „zachodniego” pochodzenia prawa międzynarodowego. Skupili się na przedstawieniu argumentacji, że Afrykanie uczestniczyli w kształtowaniu jego norm, pomijając tezy XIX-wiecznych prawników, postrzegających normy prawa międzynarodowego jako wytwór cywilizowanych narodów Europy czy narodów pochodzenia europejskiego³⁰. Uznawano np., iż państwo ma proveniencję europejską, dowodząc jednocześnie, że na terytorium Afryki istniały struktury polityczne (ang. *entity*), które poprzedzały europejskie państwa³¹. Formułowany w ten sposób dyskurs jest nie do przyjęcia dla pewnej grupy przedstawicieli TWAIL, jako że zawsze punktem odniesienia jest jednak prawo międzynarodowe publiczne uformowane

²⁸ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 5. Zob. także K. Appiagyei-Atua, *Ethical Dimensions of Third-World...*, s. 217 i nast.

²⁹ F.Ch. Okoye, *International Law and the New African States*, London 1972, s. vi.

³⁰ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 6. Autor cytuje tezę Henry’ego Wheatona zawartą w: *Elements of International Law*, Boston 1866, s. 17-18.

³¹ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 6. Rozważania dotyczące struktur politycznych w Afryce ogniskowały się wokół ich relacji w stosunku do konstruktu, jakim było europejskie państwo. Zgodnie z twierdzeniami XIX-wiecznych prawników (np. Johna Westlake’a) rząd państwowy miał być „sprawdzianem cywilizacji”. Westlake wskazywał, iż odpowiedź na pytanie, czy plemiona amerykańskie i afrykańskie mogą stworzyć rząd na kształt tego, który istniał w państwach europejskich, miała znaczenie dla prawa międzynarodowego w związku z faktem, iż wskazywała granicę cywilizacji (zob. J. Westlake, *Chapters on the Principles of International Law*, Cambridge 1894, s. 141). Dla kontrybucjonistów istotne było wykazanie, iż struktury polityczne w Afryce wpisywały się w koncepcje europejskiego państwa.

w czasach, kiedy Afryka nie miała wpływu na jego kształt. Wydaje się, iż celem argumentacji naukowej wykorzystywanej przez kontrybucjonistów jest dowiedzenie, iż wkład afrykański w budowę norm prawnomiędzynarodowych jest faktem, z tym że niemal zawsze wskazywane doświadczenie afrykańskie wpisuje się lub potwierdza już istniejące rozwiązania. Kontrybucjoniści wydają się nie zauważać drastycznych rozwiązań przyjmowanych przez XIX-wieczne prawo międzynarodowe, a jak wskazuje art. 22 *Paktu Ligi Narodów* – także prawo pierwszej połowy XX w., na mocy którego społecznościom afrykańskim odmawiano suwerenności. Elias uważa, że kolonializm *zamknął historyczne sposoby międzynarodowych stosunków rdzennych państw i królestw* i – jak dalej pisze – *zostały one zastąpione przez nowe stosunki zewnętrzne regulowane przez prawo międzynarodowe*³². Co więcej, wręcz akceptuje on te zasady, wskazując, iż na skutek kolonializmu społeczności afrykańskie, którym odmówiono suwerenności, nie uczestniczyły w tworzeniu prawa międzynarodowego, będąc jedynie *obserwatorami gry (mere spectators at the game)*³³. Ewentualny wkład Afryki (zaznaczając niemniej, jeśli w ogóle można mówić w tym kontekście o „wkładzie”) upatruje w fakcie, iż kontynent ten był dostawcą surowców, a pozyskiwanie i handel tymi surowcami były przedmiotem regulacji prawnomiędzynarodowych, doprowadzając do ewolucji zasad i praktyk podczas okresu *świełości rządów kolonialnych*³⁴. Analizując poglądy Eliasa, Gathii wskazuje, iż autor ten postrzega *suwerenność Afryki jako zawieszoną w czasie rządów kolonialnych*³⁵.

Po II wojnie światowej, w wyniku procesu dekolonizacji, suwerenność poszczególnych państw afrykańskich została przywrócona, a zasada suwerennej równości państw uregulowana w *Karcie Narodów Zjednoczonych* zapewnił państwom afrykańskim równy udział w ONZ³⁶. Jak wskazuje Elias: *Organizacja oparta jest o zasadę suwerennej równości wszystkich swoich członków, niewiele więcej pragnień lub nadziei mogłyby mieć nowe państwa afrykańskie zazdrosne o swoją nową niepodległość*³⁷. Z członkostwem w ONZ i jego organach wiąże się, zaistniała dla państw afrykańskich, możliwość wnoszenia wkładu w budowę zasad współczesnego prawa międzynarodowego publicznego, opartego na konsensusie, który ma odzwierciedlać podstawowe systemy prawne i kultury świata³⁸. Sama dekolonizacja postrzegana jest jako reprezentująca emancypację prawa międzynarodowego, będąc równocześnie emancypacją Afryki spod panowania kolonialnego³⁹. Gathii niezwykle celnie podsumowuje poglądy Eliasa, zauważając, iż podejmuje on próbę zmiany optyki na XIX-wieczne prawo międzynarodowe publicz-

³² T.O. Elias, *Africa and Development...*, s. 19.

³³ *Tamże*, s. 21.

³⁴ *Tamże*.

³⁵ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 8.

³⁶ *Tamże*.

³⁷ T.O. Elias, *Africa and Development...*, s. 24.

³⁸ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 8. Autor ten analizuje założenia innego dzieła T.O. Eliasa, a mianowicie *The United Nations Charter and the World Court*, Lagos 1989, cytowany fragment znajduje się na s. 2.

³⁹ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 10.

ne. W świetle poglądów Eliasa niewystarczające jest dla zrozumienia tego prawa odwoływanie się do jego europejskich klasyków, takich jak Henry Wheaton czy James Lorimer, ponieważ Afryka także posiadała dziedzictwo kulturowe, będące częścią cywilizacji międzynarodowej, i w efekcie miała ona swój udział w tworzeniu prawa międzynarodowego. Elias zaprzeczał poglądom, jakoby Afryka była zacofana, niecywilizowana i dlatego nigdy nie uczestniczyła w budowaniu prawa międzynarodowego⁴⁰. Sprzeciwiał się tym samym twierdzeniom o europocentryczności prawa międzynarodowego, wpisując jednak doświadczenia afrykańskie w już istniejące instytucje prawa międzynarodowego, ukształtowane w oparciu perspektywę europejską.

ZWOLENNICY TEORII KRYTYCZNYCH

Zwolennicy teorii krytycznych, definiując ruch TWAIL jako antyhierarchiczny, kategoryczne odrzucają zasadę wyższości „narodów cywilizowanych” nad innymi, skategoryzowanymi jako „niecywilizowane”⁴¹. Zakładają równoważność kultur i narodów na arenie międzynarodowej i równocześnie podają w wątpliwość konieczność uniwersalizacji dokonań określonych kultur, która na gruncie prawa międzynarodowego miała by jakoby służyć promowaniu globalnego porządku i bezpieczeństwa⁴². Poszukiwanie możliwości wpisania się, używając języka Williama E. Halla, w dorobek *szczególnej cywilizacji współczesnej Europy* dla przedstawicieli teorii krytycznych mijają się z celem, jako że prawo międzynarodowe uważają oni za m.in. „nielegalne” i „niesprawiedliwe”, a ponadto podporządkowujące nie-Europejczyków Europejczykom⁴³. Przy czym odnoszą się do jego obecnego kształtu, który według ich założeń uprzywilejowuje doświadczenie kulturowe tylko jednego kontynentu, a mianowicie Europy⁴⁴. Niemniej nie wszyscy przedstawiciele teorii krytycznych odrzucają w całości dorobek europejski prawa międzynarodowego publicznego. U. Oji Umzurike dzieli prawo międzynarodowe publiczne w kontekście jego rozwoju historycznego na „stare” i „nowe”⁴⁵. „Stare” prawo międzynarodowe wywodzi od starożytności, sięgając m.in. do tradycji Ghany i innych starożytnych afrykańskich królestw. Uznaje dorobek Grocjusza, postrzeganego w europejskiej doktrynie prawa międzynarodowego za „ojca” prawa narodów, i twierdzi, że tezy zawarte w jego dziele *Mare Liberum*⁴⁶ były przejawem poglądów o uniwersalizmie prawa międzynarodowego publicznego, które nie różnicowało ludzi ze

⁴⁰ Tamże, s. 11.

⁴¹ M. Mutua, *What Is TWAIL...*, s. 36.

⁴² Tamże, s. 31.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ *International law claims to be universal, although its creators unambiguously asserted its European and Christian origins*. Zob. tamże, s. 33.

⁴⁵ U.O. Umzurike, *Introduction to International Law*, Ibadan 1993, s. 7.

⁴⁶ H. de Groot, *Wolność mórz czyli Dysertacja o prawie jakie przysługuje Holendrom do handlu z Indiami*, przeł. R. Bierzanek, Warszawa 1955.

względem na przynależność religijną czy rasową. Przełomowy – według tego autora – dla europejskiego elitaryzmu prawa międzynarodowego był kongres wiedeński, na którym *kilka państw europejskich włączyło siebie samych do kręgu cywilizowanego świata*⁴⁷. Prawo „państw chrześcijańskich” zmieniało się stopniowo w prawo „państw cywilizowanych” poprzez użycie siły militarnej. Umożliwiało to europejską ekspansję i hegemonię nad resztą świata. W odróżnieniu od „starego” „nowe” prawo międzynarodowe, które ma swój początek w latach 60. w związku z procesem dekolonizacji, zakłada *zasadę pokojowej koegzystencji w świecie różnych kultur*⁴⁸. W odniesieniu do tego „nowego” prawa formułowany jest postulat ewolucji w kierunku *bardziej odpowiednich i sprawiedliwych norm*, które będą chronić interesy wszystkich państw i narodów⁴⁹.

Niemniej, powracając do zasad formułowanych przez „stare” prawo międzynarodowe w kontekście ich znaczenia dla kontynentu afrykańskiego, zwolennicy teorii krytycznych odnoszą się do zasadniczej koncepcji formułowanej przez „narody cywilizowane” w XIX w., zakładającej, iż społeczności afrykańskie nie posiadały suwerenności, a ich terytorium miałyby stanowić *terra nullius*, które państwa europejskie mogłyby zajmować⁵⁰. Mutua twierdzi, iż wykorzystywano przy tym *centralnego i najważniejszego aktora w prawie międzynarodowym – suwerenną państwowość, w rozumieniu przypisywanym mu przez europejskie imperialne mocarstwa*. Brak tak rozumianej państwowości na terytorium afrykańskim uzasadniał *podboje i okupację ludów i społeczeństw*. W związku z faktem, iż kolonizacja była *oczywistym przeznaczeniem Europejczyków* – jak wskazuje dalej Mutua – każda metoda wykorzystywana przez kolonizatorów była moralna i prawnie uzasadniona⁵¹. W celu osiągnięcia „misji cywilizacyjnej”, będącej „brzemieniem białego człowieka”, pozytywiści rozwinęli wyszukane słownictwo używane dla dezintegracji narodów afrykańskich, prezentując ich jako odpowiedni przedmiot podboju i legitymizując nawet najbardziej ekstremalną przemoc wobec nich⁵². Konfrontacja suwerennego państwa europejskiego z państwem pozaeuropejskim, któremu odmawiano suwerenności, skutkowałą całkowitą swobodą państwa suwerennego w odniesieniu do podmiotu niesuwerennego. Przy czym brak osobowości prawnej uniemożliwiał sformułowanie jakiegokolwiek sprzeciwu przez podmiot niesuwerenny wobec działań europejskiego suwerennego państwa⁵³. Wiek XIX stał się więc *okresem przymusowej asymilacji pozaeuropejskich narodów do prawa międzynarodowego, stanowiącego reżim globalnego zarządzania, ukształtowany przez europejską myśl, historię,*

⁴⁷ U.O. Umzurike, *Introduction to International...*, s. 9-10.

⁴⁸ *Tamże*, s. 13.

⁴⁹ *Tamże*, s. 11-12.

⁵⁰ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 19; A. Anghie, *The Evolution of International Law: Colonial and Postcolonial Realities*, „Third World Quarterly” 2006, vol. 27, nr 5, s. 745.

⁵¹ M. Mutua, *What Is TWAIL...*, s. 33. Na temat prymatu państw w doktrynie reprezentowanej przez XIX-wiecznych pozytywistów zob. A. Anghie, *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*, Cambridge 2005, s. 34.

⁵² A. Anghie, *Imperialism, Sovereignty...*, s. 38.

⁵³ *Tamże*, s. 34. Zob. ponadto: tenże, *The Evolution of International Law...*, s. 745.

kulturę i doświadczenie⁵⁴. U podstaw tej imperialnej ekspansji leżała *ekonomiczna eksploatacja nie-Europejczyków i ich bogactw naturalnych na korzyść Europejczyków*⁵⁵. W tym kontekście twierdzenie, iż państwo postkolonialne powstało dzięki *emancypującej roli prawa międzynarodowego publicznego* – jak wskazywali cytowani wyżej kontrybucjoniści – dla zwolenników teorii krytycznych jest nie do przyjęcia. Zasada samostanowienia i powstanie porządku postkolonialnego to *de facto* początek nowego okresu podporządkowania się Europie poprzez przyjęcie konstrukcji państwowości wzorowanej na koncepcjach europejskich. Zwolennicy teorii krytycznych postrzegają zasadę samostanowienia nie jako umożliwiającą *powrót Afryki do przeszłej chwały wzajemnej wymiany z Europą, ale raczej jako moment zdrady*⁵⁶. Stosowanie zasad prawa międzynarodowego publicznego oznaczało bowiem przynależność do tego samego porządku prawnego, w ramach którego dopuszczalny był handel niewolnikami czy bezprecedensowy wyzysk terytoriów kolonialnych.

Afryka była celowo eksploatowana i tym samym nie tylko udaremniono jej rozwój, ale także doprowadzono do pogorszenia sytuacji na tym terytorium⁵⁷. Polityka siły i wyzysku gospodarczego realizowana przez Europejczyków doprowadziła do kryzysu politycznego i gospodarczego Afryki, który był widoczny pod koniec XX w. Zwolennicy teorii krytycznych zajmujący się sytuacją na tym kontynencie bezpośrednio po II wojnie światowej skupili się na kwestiach braku równowagi sił i bogactwa między krajami afrykańskimi a resztą świata. Ich stanowisko wobec roli prawa międzynarodowego publicznego, które miałoby sanować tę sytuację, było sceptyczne i to zarówno w odniesieniu do zmian jego norm, jak i do ich zastosowania⁵⁸. Takie instytucje, jak Bank Światowy czy Międzynarodowy Fundusz Walutowy, były postrzegane *jako instytucje utworzone dla przetrwania zależności i kolonializmu państw afrykańskich*. W tym kontekście odwoływano się do neokolonializmu, który był efektem *penetracji ekonomicznej, ale także asymilacji kulturowej, dominacji ideologicznej, infiltracji psychologicznej i działalności wywrotowej* współczesnych państw imperialnych⁵⁹. W kontekście międzynarodowej ekonomii postulowano konieczność zmiany zasad, na których była oparta, co stanowić miało warunek uczestnictwa państw Trzeciego Świata w międzynarodowym porządku prawnym. Niektórzy z przedstawicieli skrajnych poglądów postulowali całkowite odrzucenie międzynarodowego porządku prawnego i formułowali propozycje ukonstytuowania Nowego Międzynarodowego Porządku Gospodarczego (NIEO), dla powstania którego uzasadnieniem było *życie miliardów istot ludzkich*⁶⁰.

⁵⁴ M. Mutua, *What Is TWAIL...*, s. 34.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 14.

⁵⁷ Zob. opracowanie, do którego często odwołują się przedstawiciele ruchu TWAIL: W. Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, London 1972. Głównym założeniem, wokół którego ogniskuje się analiza prowadzona w tej książce, jest twierdzenie: *Africa developed Europe at the same rate that Europe underdeveloped Africa*.

⁵⁸ J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 14.

⁵⁹ *Tamże*, s. 20.

⁶⁰ Zob. B. Mohammed, *Towards a New International Economic Order*, New York, NY 1979, s. 97, cyt. za: J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 21.

Postulowano także poważną debatę na poziomie uniwersalnym nad kwestią zachodniej kontroli nad globalną ekonomią, której wykonawcami mają być takie międzynarodowe instytucje, jak wspomniany wyżej Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, a także reżim WTO⁶¹. Konieczność zmian w zakresie globalnej ekonomii nie może – według zwolenników teorii krytycznej – być ograniczana przez istniejące prawo międzynarodowe, a argument, iż jest ono niezmiennie, oznaczałby obarczone błędem *pogaństwo prawne*, a prawo międzynarodowe w ten sposób postrzegane stawiałoby się *nową religią, która w centrum stawiałaby samą siebie*⁶². W efekcie tak rozumiane prawo międzynarodowe publiczne utrwałoby wyższość państw rozwiniętych, które skupione na formalnym podejściu do prawa, nie zauważałyby rzeczywistości społecznej krajów rozwijających się, podczas gdy stawką jest zaspokojenie potrzeb związanych z przetrwaniem społeczności tych państw⁶³. Przy czym należy zauważyć pojawiające się wyraźne zastrzeżenie wobec używanego po II wojnie światowej podziału na państwa rozwinięte i rozwijające się; kreuje on ponownie kategoryzację, która zakłada nierówny standard, tym razem nie w odniesieniu do poziomu cywilizacji, ale właściwie do niemal paralelnego pojęcia, a mianowicie poziomu rozwoju⁶⁴.

PODSUMOWANIE

W doktrynie prawa międzynarodowego publicznego, także pośród jej polskich przedstawicieli, wyraźnie zarysowane jest stanowisko, iż *w orzecznictwie międzynarodowym ani w doktrynie nie da się obecnie wskazać jakiegokolwiek próby obrony i utrzymania podziału państw na cywilizowane i niecywilizowane*⁶⁵. Co więcej, obecność we współczesnym prawie międzynarodowym odwołań do narodów cywilizowanych jest poddana powszechnej krytyce⁶⁶. Szczególnie istotny jest w tym kontekście głos przedstawicieli doktryny pochodzących z państw afrykańskich, którym trudno odmówić prawa, także moralnego, do kontestowania zasad prawa międzynarodowego, na mocy których odmawiano społecznościom tego kontynentu suwerenności i w konsekwencji udziału

⁶¹ M. Mutua, *What Is TWAIL...*, s. 37.

⁶² B. Mohammed, *Towards a New...*, s. 100, cyt. za: J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 22.

⁶³ B. Mohammed, *Towards a New...*, s. 97, cyt. za: J.T. Gathii, *Africa and the History...*, s. 22.

⁶⁴ Podobny charakter ma używana w prawie międzynarodowym publicznym kategoria „państwa demokratycznego”, która stanowić ma formę docelową dla wszystkich społeczeństw. Zob. B.S. Chimini, *Third World Approaches to International Law: A Manifesto*, „International Community Law Review” 2006, vol. 8, nr 1, s. 8. W odniesieniu do kwestii różnicowania państw ze względu na poziom rozwoju zob. *tamże*, s. 14.

⁶⁵ Zob. reprezentatywny w tej kwestii dla doktryny polskiej pogląd Janusza Symonidesa w: *Czy ogólne zasady uznane przez narody cywilizowane są źródłem prawa międzynarodowego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2019, nr 2, s. 48.

⁶⁶ Zob. np. P. Singh, *General Principles of Law Recognised by Civilised Nations*, s. 10, [online] https://www.academia.edu/40223605/The_general_principles_of_law_recognised_by_civilised_nations_in_Antony_Anghe_et_al_ed_The_TWAIL_Handbook_Edward_Elgar_Forthcoming_9_XI_2024.

w społeczności międzynarodowej i możliwości tworzenia zasad prawnomiędzynarodowych. Badacze zgromadzeni w ramach ruchu TWAIL nie mają jednolitego stanowiska w odniesieniu do prawa międzynarodowego *będącego wytworem szczególnej cywilizacji* europejskiej. Kontrybucjoniści zwracają uwagę na intercywilizacyjny charakter tego prawa, wskazując rolę Afryki w budowaniu jego norm, podczas gdy zwolennicy teorii krytycznych wyrażają nawet tak radykalne poglądy, jak odrzucenie obowiązującego porządku prawnego w związku z faktem, iż prawo międzynarodowe publiczne postrzegane jest przez nich jako instrument neokolonializmu, który utrwała supremację państw globalnej Północy nad państwami globalnego Południa, w tym państw kontynentu afrykańskiego. Przedstawiciele TWAIL nie skupiają się – z pewnymi wyjątkami⁶⁷ – na kwestii obecności samego pojęcia narodów cywilizowanych w aktualnie obowiązujących regulacjach prawnomiędzynarodowych, niemniej należy wskazać, iż jest to jedynie formuła, będąca emanacją XIX-wiecznych założeń. Wielokrotnie i na wielu płaszczyznach odwołują się natomiast do samego podziału na „narody cywilizowane” i „niecywilizowane”, poddając go gruntownej krytyce. Często także, jak wspomniano wyżej, kontestują istotę prawa międzynarodowego publicznego, odnosząc się do całego zespołu norm, w związku z faktem, iż zostały one stworzone przez państwa przypisujące sobie wyższy standard cywilizacyjnego rozwoju, który warunkował przynależność do kręgu „wspólnoty państw europejskich” czy – od momentu przyjęcia do XIX-wiecznej społeczności międzynarodowej Stanów Zjednoczonych – do kręgu „wspólnoty amerykańsko-europejskiej”.

W doktrynie prawa międzynarodowego, a także na forum organizacji międzynarodowych od dawna formułowane były postulaty *de lege ferenda* ukierunkowane na zmianę postanowień odwołujących się do pojęcia „narodów cywilizowanych”, które są widocznym dowodem niedemokratycznego pochodzenia tego prawa⁶⁸. Istnieje powszechna zgoda, iż pojęcie to jest anachronizmem i przejawem europocentryzmu. W kontekście proponowanych zmian, w odniesieniu np. do art. 38 lit. c *Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości*, wskazuje się, iż termin „narody cywilizowane” powinien zostać zastąpiony np. przez termin „społeczność międzynarodowa”⁶⁹ czy też po prostu „państwa” czy „narody” lub „społeczność narodów”⁷⁰. Być może realizacja tych postulatów będzie widocznym sygnałem dla państw Trzeciego Świata, w tym

⁶⁷ *Tamże*.

⁶⁸ Zob. m.in. *Separate Dissenting Opinion of Judge Fouad Ammoun to Judgment of International Court of Justice, 20th February 1969*, North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany/Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands), reports 1969, un., s. 23-24; ILC, M. Vázquez-Bermúdez, Special Rapporteur, *First Report on General Principles of Law*, 71st Session, UN, Doc. UNGA, A/CN.4/732 (April, 2019), s. 55; ILC, M. Vázquez-Bermúdez, Special Rapporteur, *Second Report on General Principles of Law*, 72nd Session, UN, Doc. UNGA, A/CN.4/741 (April, 2020), s. 4.

⁶⁹ J. Symonides, *Czy ogólne zasady prawa...*, s. 49.

⁷⁰ ILC, M. Vázquez-Bermúdez, Special Rapporteur, *First Report on General Principles...*, s. 55. Natomiast w raporcie drugim postulowanym terminem zamiast „narodów cywilizowanych” jest „społeczność narodów” (ang. *community of nations*). Zob. ILC, M. Vázquez-Bermúdez, Special Rapporteur, *Second Report on General Principles of Law...*, s. 4. Zob. także np. P. Singh, *General Principles of Law Recognised...*, s. 10.

państw afrykańskich, że normy prawa międzynarodowego publicznego tworzone są i stosowane przy uwzględnieniu dorobku prawnego wszystkich aktorów na arenie międzynarodowej, będąc wyrazem i potwierdzeniem zasady suwerennej równości państw, gwarantowanej przez art. 2 ust. 1 *Karty Narodów Zjednoczonych*.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania monograficzne i artykuły naukowe

- Abi-Saab G., *The Institute of International Law and the Colonial Phenomenon*, Symposium on 150 Years of the institute de Droit International and the International Law Association, „American Journal of International Law Unbound” 2023, vol. 117, <https://doi.org/10.1017/aju.2023.35>.
- Abi-Saab G., *The Third World and the Future of the International Legal Order*, „Revue égyptienne de droit international” 1973, vol. 29.
- Anghie A., *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*, Cambridge 2005, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614262>.
- Anghie A., *Rethinking International Law: A TWAIL Retrospective*, „European Journal of International Law” 2023, vol. 34, nr 1, February, <https://doi.org/10.1093/ejil/chad005>.
- Anghie A., *The Evolution of International Law: Colonial and Postcolonial Realities*, „Third World Quarterly” 2006, vol. 27, nr 5, <https://doi.org/10.1080/01436590600780011>.
- Appiagyei-Atua K., *Ethical Dimensions of Third-World Approaches to International Law (TWAIL): A Critical Review*, „African Journal of Legal Studies” 2015, vol. 8, nr 3-4, <https://doi.org/10.1163/17087384-12342063>.
- Bedjaoui M., *Towards a New International Economic Order*, New York, NY 1979.
- Chimni B.S., *International Law and World Order. A Critique of Contemporary Approaches*, New Delhi–Newbury Park–London 1993.
- Chimini B.S., *Third World Approaches to International Law: A Manifesto*, „International Community Law Review” 2006, vol. 8, nr 1, <https://doi.org/10.1163/187197306779173220>.
- Elias T.O., *Africa and Development of International Law*, Dordrecht–Boston–London 1988.
- Elias T.O., *The United Nations Charter and the World Court*, Lagos 1989.
- Emsteva J., *Unveiling the “Legal Conscience of the Civilized World”: A Critical Look at the Institut de Droit International*, 150 Years of the Institut de Droit International and the International Law Association, „American Journal of International Law Unbound” 2023, vol. 117, <https://doi.org/10.1017/aju.2023.36>.
- Falk R., *Explorations at the Edge of Time: The Prospects for World Order*, Philadelphia, PA 1992.
- Galindo G.R.B., *Splitting TWAIL?*, „The Windsor Yearbook of Access to Justice” 2016, vol. 33, nr 3, <https://doi.org/10.22329/wyaj.v33i3.4886>.
- Gathii J.T., *Africa and the History of International Law*, „Albany Law School Research Paper” 2011/2012, nr 48, [online] <https://ssrn.com/abstract=2029019>.
- Gathii J.T., *The Agenda of Third World Approaches to International Law (TWAIL)*, 20 XII 2018, [online] <https://ssrn.com/abstract=3304767>.

- Gathii J.T., *TWAIL: A Brief History of Its Origins, Its Decentralized Network, and a Tentative Bibliography*, „Trade Law and Development” 2011, vol. 3, nr 1, [online] <https://ssrn.com/abstract=1933766>.
- Groot H. de, *Wolność mórz czyli Dysertacja o prawie jakie przysługuje Holendrom do handlu z Indiami*, przeł. R. Bierzanek, Warszawa 1955.
- Hall W.E., *International Law*, Oxford 1880.
- Linklater A., *The ‘Standard of Civilization’ in World Politics*, „Social Character, Historical Processes” 2016, vol. 5, nr 2, July, [online] <https://quod.lib.umich.edu/h/humfig/11217607.0005.205/--standard-of-civilisation-in-world-politics?rgn=main;view=fulltext>.
- Mickelson K., *Rhetoric and Rage: Third World Voices in International Legal Discourse*, „Wisconsin International Law Journal” 1998, vol. 16, nr 2.
- Mickelson K., *Taking Stock of TWAIL Histories*, „International Community Law Review” 2008, vol. 10, nr 4, <https://doi.org/10.1163/187197308X366605>.
- Mohammed B., *Towards a New International Economic Order*, New York, NY 1979.
- Mutua M., *What Is TWAIL?*, „Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)” 2000, vol. 94, <https://doi.org/10.1017/S0272503700054896>.
- Nkrumah K., *Africa Must Unite*, New York, NY 1963.
- Okoye F.Ch., *International Law and the new African States*, London 1972.
- Onuma Y., *A Transcivilizational Perspective on International Law*, Leiden–Boston 2010, <https://doi.org/10.1163/9789004249967>.
- Rodney W., *How Europe Underdeveloped Africa*, London 1972.
- Skubiszewski K., *Karta Gospodarczych Uprawnień i Obowiązków Państw*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1981, t. 43, z. 2.
- Singh P., *General Principles of Law Recognised by Civilised Nations*, [online] https://www.academia.edu/40223605/_The_general_principles_of_law_recognised_by_civilised_nations_in_Antony_Anghe_et_al_eds_The_TWAIL_Handbook_Edward_Elgar_Forthcoming_.
- Symonides J., *Czy ogólne zasady uznane przez narody cywilizowane są źródłem prawa międzynarodowego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2019, nr 2.
- Umozurike U.O., *Introduction to International Law*, Ibadan 1993.
- Wasilkowski A., *Pojęcie „narodów cywilizowanych” w doktrynie prawnej*, „Studia Prawnicze” 1968, nr 20.
- Westlake J., *Chapters on the Principles of International Law*, Cambridge 1894.
- Willets P., *The Non-Aligned Movement: Origins of a Third World Alliance*, Bombay 1978.

Akty prawa międzynarodowego publicznego i dokumenty organizacji międzynarodowych
Charter of Economic Rights and Duties of States, A/RES/3281(XXIX).

Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the Charter of the United Nations, A/RES/2625(XXV).

Declaration on the Establishment of a New International Economic Order, A/RES/3201(S-VI).

Deklaracja mocarstw w sprawie zniesienia handlu Murzynami podpisana w Wiedniu 8 lutego 1815 roku, [w:] *Historia stosunków międzynarodowych. Wybór dokumentów. Materiały pomocnicze dla studentów stosunków międzynarodowych, prawa, historii, dziennikarstwa i nauk politycznych*, t. 1: 1780-1939, Warszawa 1999.

- GA, *Review of the Role of the International Court of Justice*, Report of the Secretary General, 26th Session, A/8382, September 1971.
- ILC, Vázquez-Bermúdez M., Special Rapporteur, *First Report on General Principles of Law*, 71st Session, UN, Doc. UNGA, A/CN.4/732 (April, 2019).
- ILC, Vázquez-Bermúdez M., Special Rapporteur, *Second Report on General Principles of Law*, 72nd Session, UN, Doc. UNGA, A/CN.4/741 (April, 2020).
- Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych*, Dz.U. 1947, nr 23, poz. 90.
- Separate Dissenting Opinion of Judge Fouad Ammoun to Judgment of International Court of Justice*, 20th February 1969, North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany/Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands), reports 1969, un.

Agnieszka CZUBIK – doktor nauk prawnych, adwokat, absolwentka Wydziału Prawa i Administracji UJ, adiunkt w Katedrze Stosunków Międzynarodowych i Polityki Zagranicznej Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Specjalizuje się w problematyce związanej z prawem międzynarodowym publicznym i międzynarodową ochroną praw człowieka.